

Ольга Ковалевська

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), o.kovalevska2017@gmail.com

РУКОПИСНІ ЗАПИСНИКИ М. КОСТОМАРОВА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ АВТОРСЬКОЇ ЛАБОРАТОРІЇ ВЧЕНОГО

Статтю присвячено опису та аналізу записних книг (зошитів), що належали М. І. Костомарову. У цих зошитах учений фіксував необхідну інформацію, вилучену з архівних джерел під час збирання матеріалів для написання історичних монографій. Зіставлення змісту робочих зошитів та тексту опублікованої монографії дало можливість визначити основні складові авторського підходу до опрацювання історичного матеріалу та функціонування творчої лабораторії історика.

Ключові слова: записні книги (зошити), архівні матеріали, творча лабораторія вченого, М.І. Костомаров.

Однією з актуальних проблем вітчизняної історіографії було і залишається дослідження творчої лабораторії будь-якого вченого, визначення його підходів до опрацювання джерел, осмислення його інтерпретаційних практик. Серед плеяди видатних мислителів ХІХ ст. одне з центральних місць належить М. І. Костомарову (1817–1885), а, отже, зберігається інтерес і до його авторського інструментарію та методик роботи з архівним матеріалом. Для висвітлення обраної нами теми було взято приклад опрацювання М. І. Костомаровим виписок з архівних справ під час підготовки до написання його відомих історичних монографій.

За основу нашого дослідження було взято три записні книжки (зошити) історика, які містять виписки з архівних справ Міністерства закордонних справ та Міністерства юстиції Росії¹.

---

¹ Записні книжки М. І. Костомарова нині зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського (далі ЧІМ).

Біографічні відомості з життєпису М. І. Костомарова свідчать про те, що вчений працював у згаданих архівах протягом 1860-х років з метою збирання матеріалів для археографічних публікацій, а також для написання своїх праць з історії України та Речі Посполитої. Наприкінці 1870-х – на початку 1880-х років, незважаючи на прогресуюче захворювання, учений цілеспрямовано працював над пошуком матеріалів для написання монографії «Мазепа» та невеличкої розвідки «Мазепинці». Зміст згаданих трьох записних книжок підтверджує ці відомості.

Отже, що являють собою ці записники, як джерело.

Книга перша (ЧІМ №АЛ/719. Архів Іноземних справ. Мазепа. 1698–1710) складається з 255 аркушів, з яких списано 218, пропущено аркуші № 32, 98 (звороти) та аркуш № 99. Розмір книги становить 17,5 x 21,5 см.

Книга друга (ЧІМ №АЛ/722. Мазепа. Справи Архіву Юстиції) налічує 162 аркуші, з яких пропущені: № 131–144 (можливо вони були пропущені вченим спеціально з метою внесення додаткових записів при опрацюванні інших справ з теми монографії). У цій книзі містяться виписки з 10 рукописних архівних книг, які належали до так званих «Малороссийских дел». Розмір записника 17,0 x 21,5 см.

Третя книга (ЧІМ № АЛ/734. Архів Міністерства Юстиції. Книга 11 продовження, 1697–1708) складалася з 167 аркушів, з яких списано було 154, пропущені – 3 (вирізані в проміжку між 69 та 70 аркушами). Розмір книги 17,5 x 21,5 см.

Виписки з документів, які робив М. І. Костомаров, хронологічно охоплюють 1689–1722 рр. (виключенням є лише кілька випадкових записів, які датуються 1676 р.). Серед матеріалів, з якими працював учений, більшу частину становили листи. Крім того, зустрічалися царські грамоти, укази, гетьманські універсали, донесення, меморіали, скарги, доноси, прохання. У процентному відношенні більша частина документів, які оглядав і з яких робив виписки М. І. Костомаров, припадає на 1698–1708 рр. Серед кореспондентів, імена яких фігурують в архівних документах: Петро І, І. Мазепа, А. Головін, І. Скоропадський, Л. Полуботок, сотник городищенський Стахович, кошовий отаман К. Гордієнко, Яковенко (?), митрополит київський І. Кро-

ковський, київський воєвода князь Хованський (?), охочекомонний полковник Леонович та інші. Серед адресатів відповідно зустрічаються імена Петра I, І. Мазепи, А. Головіна, чернігівського полковника П. Полуботка, Федора Володимировича Шилова, Прокопа (?) Левенця, Петра Шафірова, київського війта та інших. Серед постатей, про яких іде мова в документах, зустрічаються імена почепського сотника Лук'яна Рославця, князя Якова Федоровича Долгорукова, Даниїла Забіли, Андрія Солонини, Олександра Васильовича Кікіна, случького архімандрита Серапіона, висвяченого білоруським священиком, ієромонаха Тарасія, думного дяка Омеляна Українцева, кримського хана Шагін-Герая (Герая), коронного гетьмана Станіслава Яблоновського, хорунжого Івана Ломиковського, гетьмана Івана Самойловича, ченця Соломона, стародубського полковника Михайла Миклашевського, писаря низового запорозького війська Сапеки (?) та інших.

Аналіз виписок, зроблених рукою М. І. Костомарова, продемонстрував, що писав він дуже швидко, очевидно поспішав, чим пояснюється значна кількість виправлень, закреслень, скорочень. Характер виписок у третій книзі також свідчить про те, що хвороба історика явно посилилася, відбившись на погіршенні його почерку, збільшенні кількості помилок та закреслень. Водночас, стиль виписок дозволяє виявити особливості праці М. І. Костомарова з архівним матеріалом. Зокрема, історик вочевидь покладався на свою добру пам'ять, що обумовило відсутність у виписках повних назв документів і повноцінних цитат. Костомаров, передавав у тексті записів лише короткий зміст документу, вказуючи при цьому лише номер книги, з якої робилися виписки, номер аркушу і число, яким датувався документ. Зрідка у записних книгах можна було побачити примітки відносно того, чи був той чи інший документ оригіналом чи копією. Крім того, очевидно для пришвидшення своєї праці М. І. Костомаров робив велику кількість скорочень лише за першими літерами слів, що ускладнює сучасному досліднику працю з текстом записних книг.

Характеризуючи виписки М.І. Костомарова, слід відзначити, що вони були різноманітними і давали історичну можливість не

лише мати свою точку зору щодо гетьмана І. Мазепи, Петра І та його оточення, але й формувати загальне уявлення про епоху, яку він досліджував. Так, наприклад, серед записів за 1706 р. зустрічаємо повідомлення про те, що «києвлянину Василю Якименку, которого торгующего за границей был ограблен шведами в Силезии, дана на 3 года льгота от платежей долгов»². Незважаючи на те, що запис доволі короткий, він прекрасно характеризує ситуацію на початку Північної війни, коли шведська армія переможно рухалася Європою і те, як український гетьман намагався компенсувати своїм підлеглим збитки від перебування в театрі воєнних дій.

Серед документів за 1707 р. М. І. Костомаров знайшов лист І. Мазепи до Гаврила Івановича Головкина такого змісту: «вина привезли для царя и для Головкина из Молдавии... гетман поставил в Киеве в лехах. Затруднялся поехать на пробу вина ради жестокого мороза... ибо оно замерзнет...»³. На жаль, відновити повний текст листа неможливо, однак наведені уривки підтверджують той факт, що російські государи та їхнє оточення неодноразово користувалися послугами українських гетьманів, розпорядженнями яких не лише до царського столу, але й до столу сановників вищого рангу, відправляли вина, фрукти, прянощі, рибу та інші продукти як місцевого походження, так і привезені.

Не менш цікавим виявився лист від 4 лютого 1707 р., зміст якого було передано М. І. Костомаровим наступним чином: «Между Киевом и Жолквою по указу была учреждена почта из казаков. Мазепа пишет Головкину, что послал 300 своих казаков... но предлагает ко вниманию канцлера Головкина, что если бы в 10 раз более 300 человек послал на ту почту, то певне и того бы не было бы достаточно...»⁴. З одного боку, ця інформація є цікавим штрихом до історії заснування поштового сполучення, а з другого, підкреслює стратегічну важливість подій, які відбувалися у той час у Жовкві. Як відомо, саме там на

---

² ЧИМ, № АЛ/719. АИД. Мазепа. 1698–1710. Арк. 145 зв.

³ Там само.

⁴ Там само.

початку 1707 р. відбулася військова нарада, яка повинна була розглянути і затвердити план подальших дій проти армії Карла XII (остаточно «Жовкінський стратегічний план» було затверджено в квітні 1707 р.). Ця ж нарада і її рішення стали каталізатором подій в Україні, а саме: після наради у Жовкві гетьман І. Мазепа остаточно переконався у тому, що Петро І не має наміру надавати допомогу Україні на випадок приходу на її терени шведської армії, і це послужило приводом до активізації контактів гетьмана з польським і шведським королями, а потім привело до відкритого виступу проти Петра І. Але все це стане зрозумілим набагато пізніше, а на 1707 р. особливу значимість мала лише військова нарада у царя, на забезпечення якої і було спрямовано створення «військово-польової пошти» з гетьманських козаків.

Враховуючи той факт, що М. І. Костомаров працював у архівах Міністерства закордонних справ і Міністерства юстиції з метою пошуку та збирання матеріалу для написання монографії про гетьмана І. Мазепу, цікаво було би прослідкувати, як він використав зібрані повідомлення та виписки з архівних документів. У тексті монографії, яку вперше опубліковано в 1882 р. на сторінках журналу «Русская мысль» (№ 1–5, 8–12), а пізніше видано окремим виданням редакції цього журналу (М., 1882), нам вдалося виявити кілька фрагментів, які демонструють відповідність змісту виписок абзацам опублікованої монографії. Зокрема, описуючи у дослідженні події, пов'язані з повстанням Петрика (Петра Іваненка), М. І. Костомаров називає 1692 рік (рік початку повстання) неспокійним, коли «наступила новая, и более бурная смута, наделавшая в течение нескольких лет немало кутерьмы и на Запорожье, и во всей Гетманщине»⁵. Підставами для такого твердження, очевидно, могли стати листи І. Мазепи царям, у яких він повідомляв, що «в Сечи бунт»⁶, а також скарги гетьмана на те, що саме в цей час з'явилося чимало недоброзичливців, які писали на нього наклепи. Прикладом подібних скарг І. Мазепи може служити лист гетьмана царському полковнику Семену Язикову від 24 вересня

---

⁵ Костомаров Н. Мазепа. Москва, 1992. С. 62.

⁶ ЧІМ, № АЛ/722. Мазепа. Дела Архива Юстиции. Арк. 50.

1692 р., виявлений в архівних справах і зафіксований М.І. Костомаровим у записних книгах. У цьому листі гетьман скаржився, що «злые люди из малороссийских жителей на него... гласят будто он служит неправдою и хочет с царей московских к польскому королю в подданство. Он сокрушался слыша это...»⁷.

Зв'язок між текстом виписок з джерел і текстом монографії прослідковується й у тій її частині, де мова йде про події 1698–1699 рр. Так, у виписках М. І. Костомарова за вказаний період, зокрема за 1698 р., розміщено донесення та листи І. Мазепи до царя⁸, серед яких зустрічаються листи про кораблі, про «плавные пути», про те, що «полотно парусное отдали запорожским козакам...»⁹, про турецькі фортеці Тавань та Казикермен, куди гетьман «направил 4 полка во главе с наказным гетманом»¹⁰. У тексті монографії відповідно є абзац такого змісту: «Зимой 1698–1699 годов Мазепа был позван для свидания с царем в Воронеж и по возвращении, по царскому указу, отправил туда 3 000 козаков беречь строившиеся корабли. После того гетман собрал на съезд всех полковников в Гадяч. Там долго рассуждали о новых средствах войны против бусурман и порешили, что каждому полку лучше оставаться в своей области и

---

⁷ Там само. Арк. 56.

⁸ Як виявилось, питання будівництва флоту на верфях у Воронежі були предметом листування не лише царя і гетьмана. Ці питання також обговорювалися у листах московських вельмож до І. Мазепи і навпаки. Зокрема, у листі Л. Нарішкіна до І. Мазепи від 15 січня 1699 р. мова йшла про пошук в Україні та відправку до Москви, а пізніше до Воронежу «20-ти человек тертильщиков, 10 человек кузнечных мастеров и о покупке и о присылке готовых 30 думкратов» // Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: в 2 вып. Вып. 1. 1687–1705 гг. Санкт-Петербург, 2007. С. 14.

⁹ Лист І. Мазепи до царя від 10 березня 1698 р. // ЧІМ. № АЛ/719. Архив Иностранных дел. Мазепа. 1698–1710 рр. Арк. 11 зв.

¹⁰ Лист І. Мазепи до царя від 14 червня 1698 р. // ЧІМ. № АЛ/719. Архив Иностранных дел. Мазепа. 1698–1710 рр. Арк. 17.

наблюдают за неприятельскими оборотами и сообразно с тем устраивать свои воинские движения»¹¹.

Описуючи події 1698–1699 рр. М. І. Костомаров у сьомому розділі своєї монографії приділив особливу увагу доносу Данила Забіли та Андрія Солонини на гетьмана¹². Підставою для цього стали кілька документів з Архіву закордонних справ, виписки з яких зустрічаються у записниках історика¹³.

Безумовно, найбільш цікаві документи, які оглядав і з яких вибірково робив виписки М. І. Костомаров, стосувалися подій Північної війни і переходу І. Мазепи на бік Карла XII. На жаль, записні книги історика, які містять виписки за 1708–1709 рр., не дозволяють відтворити у повному обсязі оригінальні тексти документів, з якими працював учений. Незважаючи на це, деякі фрагменти виписок, які вдалося прочитати, гідні уваги. Так, серед документів Архіву Закордонних справ історик виявив донесення, в якому повідомлялось про те, що гетьман І. Мазепа через канцлера Г. Головкина надіслав царю «знамена отнятые в Лифляндии казаками»¹⁴. Це було свідомством успішних бойових дій українських козаків, військового мистецтва та звитягу яких у той час Петром I часто ставив під сумнів. Нібито у продовження тексту згаданого донесення М. І. Костомаров окремо відзначив у тексті монографії дії українських козаків у складі російської армії в 1701–1702 рр., зокрема в битві під Ерестферською мизою, де був розбитий шведський генерал Шлиппенбах¹⁵.

Описуючи події Північної війни, М. І. Костомаров часто звертав увагу читача на факти всіляких утисків українських козаків з боку командування російської армії, на випадки прояву неповаги та приниження з боку московського війська та місцевого російського населення. І. Мазепа, отримуючи інформа-

---

¹¹ *Костомаров Н.* Мазепа. С. 108.

¹² Там же. С. 110–115.

¹³ ЧИМ, № АЛ/719. АИД. Мазепа. 1698–1710. Арк. 27 зв.

¹⁴ Донесення від 25 травня 1702 р. Там само.

¹⁵ *Костомаров Н.* Мазепа. С. 147.

цію про ці факти від своїх підлеглих¹⁶, жалівся Г. Головкіну і особливо підкреслював, що «невозможно так насиловать людей»¹⁷.

Нарешті, доволі цікавим нам видається виписка М. І. Костомарова, якою він не скористався у монографії. На сьогодні в історичній літературі, присвяченій подіям Північної війни, зокрема подіям 1707–1708 рр., доволі часто цитується відповідь Петра I на прохання І. Мазепи надати йому хоча б 10 тис. регулярного війська для захисту на випадок, якщо Карл XII рушить на територію України. Цар тоді відповів, що не може дати й 10 осіб. Ця відмова не лише образила гетьмана. Вона дала формальні підстави вважати цю відповідь порушенням договірних зобов'язань сюзерена (тобто Петра I) відносно свого васала (тобто І. Мазепи), які зафіксовані в «Коломацьких статтях» 1687 р., і фактично розв'язало гетьману руки у його подальших діях. Саме після військової наради у Жовкві (жовтень 1707 р.), де мав місце цей інцидент, І. Мазепа почав активні переговори з С. Лещинським та Карлом XII. У виписках М. І. Костомарова нам вдалося знайти практично повноцінну копію листа Петра I до І. Мазепи, зміст якого підтверджує позицію царя і не залишає гетьману й Україні жодного шансу уникнути військових дій на своїй території, а також інших наслідків війни. Петро I свідомо та рішучо був налаштований на те, аби використати Україну як розмінну карту в своїй власній грі: «Ныне объявляю Вам о неприятеле, оный отшед от Могилева остановился в 6 милях... и о походе куда именно направятся идти неизвестно подлинно; того ради надлежит немедленно сказать Вам жежи Киевом и Черниговом не отдаляясь от тех мест, и если неприятель пойдет на Украину, то Вам по прежним указам нашим и по своему рассуждению... буде же неприятель не пойдет на Украину, а пойдет к Смоленску, тогда

---

¹⁶ У виписках, зокрема, є список листа охочекомонного (найманого війська) полковника Леоновича до гетьмана з проханням «исходатайствовать козакам уход домой ибо коней нечем кормить и самим есть нечего и голы и босы...». Лист від 31 січня 1707 р. // ЧІМ, № АЛ/719. АИД. Мазепа. 1698–1710. Арк. 145 зв.

¹⁷ *Костомаров Н.* Мазепа. С. 146.

пришлется к Вам указ дабы Вы с войском своим шли к Белой Церкви для удержания наших интересов, ибо доброжелательные поляки ради нас о том просили и того ради предастся Вам несколько драгунских полков и пехотных...»¹⁸.

Таким чином, записні книги історика привертають до себе інтерес одночасно з кількох боків. По-перше, як джерело особового походження, що дає можливість ознайомитися з М. І. Костомаровим як з дослідником, з його науковою лабораторією, його методами роботи з архівним матеріалом, а також з особливостями використання цього матеріалу у монографічному дослідженні. По-друге, записні книги цікаві нам як історіографічне джерело, оскільки є результатом осмислення вченим історичного матеріалу і його вторинною фіксацією. Крім цього зошити містять важливий і практично нині недоступний українському досліднику фактичний матеріал з історії України кінця XVII – початку XVIII ст.

Підбиваючи підсумки аналізу матеріалів М. І. Костомарова, що зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, слід відзначити наступне:

- Записні книги історика є підготовчим матеріалом для написання конкретних монографічних досліджень;
- Манера роботи вченого з джерелами доводить, що він в основному покладався на власну добру пам'ять, чим пояснюється стиль передачі лише короткого змісту джерела, без його повноцінного копіювання, а також дає можливість припустити, що у випадку необхідності повного/дослівного копіювання документа, історик звертався до послуг професійних переписувачів, які перебували у штаті працівників архівів;
- Використання матеріалів записних книг М. І. Костомарова в сучасних дослідженнях з історії гетьманства І. Мазепи суттєво обмежено з тієї причини, що більшість текстів не піддається прочитанню. Фрагменти деяких документів, цитати з яких наведено у нашому дослідженні, є недостатніми і не дають підстав для їхнього повноцінного використання. Крім того, викорис-

---

¹⁸ Лист Петра I до І. Мазепи від 16 серпня 1708 р. // ЧИМ, № АЛ/719. АИД. Мазепа. 1698–1710. Арк. 165.

тання виписок М. І. Костомарова сучасними дослідниками ускладнюється ще й тим, що місце зберігання частини документів, з якими працював історик, часто не співпадає з їхнім нинішнім місцем перебування. Наприклад, документи Книги № 51 про перебування І. Мазепи у Москві в 1689 р., які раніше зберігалися в Архіві Міністерства юстиції, нині зберігаються у складі 229 фонду Російського державного архіву давніх актів (арк. 137 зв.–149). Така ситуація унеможливує достовірні посилення на існуючі джерела;

- Наявність таких джерел, тобто рукописних підготовчих матеріалів до творів та історичних праць ученого, має велике значення для вивчення дослідницького інструментарію історика, його творчої майстерні, особливостей його ставлення до джерела, а також наукової сумлінності вченого.

Olga Kovalevska

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History),
Leading Research Fellow, Department of Ukrainian historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), o.kovalevska2017@gmail.com

MANUSCRIPTS BY MYKOLA KOSTOMAROV AS A SOURCE OF THE HETMANATE'S HISTORY AND RESEARCH OF THE AUTHOR'S LABORATORY OF THE SCIENTIST

The article is devoted to the description and analysis of notebooks (notebooks) belonging to Mykola Kostomarov. In these notebooks, the scientist recorded the necessary information extracted from archival sources during the collection of materials for writing historical monographs. Comparison of the contents of working notebooks and the text of the published monograph gave an opportunity to identify the main components of the author's approach to the study of historical material and the functioning of the historian's creative laboratory.

Key words: *notebooks (copybooks), archival materials, creative laboratory of the scientist, Mykola Kostomarov.*